

Осмоналиев М.

**«ЗАМАНА» ПРОБЛЕМАСЫНЫН КӨРКӨМ ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫН ЖАНА
ӨНҮГҮШҮН ШАРТТАГАН АЙРЫМ МАДАНИЙ ӨБӨЛГӨЛӨР**

Осмоналиев М.

**НЕКОТОРЫЕ ПРЕДПОСЫЛКИ,
ОБУСЛАВЛИВАЮЩИЕ РАЗВИТИЕ И ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ОТРАЖЕНИЕ
ПРОБЛЕМЫ «СОВРЕМЕННОСТИ»**

M. Osmonaliev

**SOME BACKGROUND, CONTRIBUTE TO THE DEVELOPMENT AND ARTISTIC
REFLECTION THE PROBLEMS OF MODERNITY**

УДК:373/55

Бул макалада «Замана» проблемасынын көркөм чагылдырылышын жана өнүгүшүн шарттаган айрым маданий өбөлгөлөр каралган.

В этой статье рассмотрены некоторые предпосылки, обуславливающие развитие и художественное отражение проблем «Современности».

This article discusses some of the preconditions that lead to the development and artistic reflection of the problems of "Modernity".

Адабият тарыхынын, фольклорунун тамыры менен терең байланышта турган, “замана” агымынын башталуусунун, калыптануусунун өзүнчө орду бар. Индивидуалдуу акындык поэзиянын фольклордон бөлүнүп чыгышы, ушул агымдын баштапкы кадамдары болуп саналат. Кыргыз эли кылымдап келген эзелки тарыхында нечендеген оор сыноолорду, оомалуу-төкмөлүү окуяларды, салтанаттуу жеништерди, жеңилүүнү баштарынан кечиришти. Ушундай кыйынчылыктарда жашап, замана мунун, журттун камын ойлоп, сезип-туюп, көркөм сөз өнөрүн мурас тутуп, өнүктүрүп келген акындар, ойчулдар, даанышмандар. “Зар заман” деген агымдын XIX кылымдагы көрүнүктүү өкүлдөрү катары Калыгул Бай уулу, Балык Кумар уулу, Эсенаман, Арстанбек, Солтобай, Молдо Кылыч, Алдаш Молдо ж. б. саноого болот. Калыгул Бай уулу жашы жагынан гана эмес, белгилүү бир жаңы агымга негиз салган жана кийинки урпактар үчүн баа жеткис мурастарын калтырган, келечекти даанышмандыгы менен болжоп айткандыгы менен да улуу. Андан кийин Арстанбек, Солтобай, Молдо Кылыч жана башкалар – бул агымдын улантуучуларынан болушту. Ал эми “замана” адабиятынын башталышы тереңде. Легендарлык ырчылардын катарында кылымдардан кылымга аты өчпөй, ысымы аталып жүргөн Бука ырчынын да коңшу элдердин фольклорунда айтылып жүрүшү бекеринен эместир. Ал орто кылымдарда найман уруусунан чыккан, кадыр-баркка, сый-урматка ээ болгон инсан. Бука ырчынын чыгармачылыгынын калыптанышы замандын эң эле опурталдуу мезгили – Чыңгызхандын жашаган учуруна дал келиши ошол мезгилдин тарыхый окуяларынан кабар берет. Бука ырчынын уламышка айланып калышынын негизги

себеби катары, Чыңгызхандын уулу Джучинин өлүмү жана аны түздөн-түз айтуучусу болгондугу. Джучинин өлүмү жөнүндө ар түрдүү көз караштар, талаш-тартыштар, көптөгөн варианттар бар. Ар түрдүү көз караштар, уламыштар мезгилдин агымы менен өзгөрүшү мүмкүн, бирок Джучинин өлүмүнө байланыштуу Бука ырчынын чыгармасы түрк тилдүү элдердин фольклорунда жалпысынан окшош айтылып, жалпылыкка ээ:

Туу куйругу бир кучак,
Тулпар качты, Айганым,
Туурунан бошонуп,
Шумкар качты, Айганым.
Булбул качты, Айганым.
Касиеттүү башкача,
Чырак өчтү, Айганым¹.

Мындай варианттар коңшу элдерде да кездешет. Кыргыз элиндеги варианттарда Бука улуу төкмө, даанышман ойчул жана акын болгондугу айтылат. Ошондуктан аны Улуг-ырчы, Аталык-жарчы деп да аташкан. Өзү найман уруусунан болгондуктан, Буканын Найманлы деген лакап аты да болгон. Кыргыз фольклорунда Чыңгызхандын баласынын каза болушу үч түрдүү түшүндүрүлөт. Биринде кулан тээп өлсө, экинчисинде жолборс чайнап салат, ал эми үчүнчү вариантында Айхан уулун суук сөздөн качырып, бийик жар таштын бооруна атайылап үй салдырып, бактырып жаткан жеринде кара курт чагып өлөт. Баласынын өлгөнүн угузууда Бука күүсүн чертип, табышмактатып ырдап олтурганын Айхан дароо түшүнөт да, төмөндөгүдөй жооп берген:

Туу, туу, туу кучак,
Тулпар качса карматпай,
Менин туйгунум өлгөн турбайбы.
Көнөктөп жамгыр төгүлсө,

Менин арыстаным өлгөн турбайбы – деп жооп берет. Бул жерде Чыңгызхандын жоопторунун салмактуулугун, ар бир сөзгө кылдат, көркөмдүү жооп бергендигин да белгилебей коюуга болбойт. Ал эми Бука ырчынын Кет Бука аталып калышынын себеби

¹ Эркебаев А. Кыргыз адабиятынын аз изилденген барактары. – Б.: 2004. -97-б.

катары Айхандын алдында өзүн алсыз сезип, “кет Бука”– деп ырын жыйынтыктаганында болсо керек:

Кет, кет, кет Бука
 Кеби суук, ит Бука.
 Карап турган кашымда,
 Кашың да курусун, ит Бука.
 Күү менен сүйлөгөн,
 Сөзүң курусун ит Бука.
 Комуз чертип ырдаган,
 Ырың курусун ит Бука.

Бука ырчы XIII кылымда жашап өткөн акын болгондуктан, Чыңгызхандын Түркстан менен Кыпчак-Талаага болгон жортуулдары да ошол мезгилге туура келген. Кандай тарыхый чындык болсо да Чыңгызхандын жообу окуянын жүрүшү менен шарталган көркөм кыялдын туундусу болсо керек. Кыргыздардын варианттарында комуздун мундуу толгоолорунун сырлары, салтанаттуу жеңиштин, угузуунун өзөгүн түзгөн. Бука ырчы найман уруусунан деп аталгандыктан, найман этноними кыргыз, казак, алтай, ногой урууларынын составынан орун алат. Ошондуктан бул элдерде да Бука ырчынын варианттары сакталып калуусу табигый көрүнүш. Окумуштуу, фольклорист Б.Кебекованын ою дагы муну бышыктап турат: “Кыскасы, угузуу бардык элдерге бир башаттан тарагандыгы талашсыз. Аны ногой фольклорундагы фактылар да далилдеп турат. Албетте, чыгарма жаралган доордон бери нечен кылымдар өттү, ногой, кыргыз, казак элдеринин тарыхы да, тагдыры да өзгөрдү, жашаган территориясы жагынан да айырмаланды. Ар бир элде өз төл чыгармасы катарында өз өзгөчөлүктөрү менен жашады”². Башына алаамат келип, өлүм алдында турса да Бука ырчынын кайраттуулугу, сезимталдуулугу аны өлүмдөн сактайт. Согуш майданында эч качан бирөөнүн алдында тизе бүкпөгөн каардуу Чыңгызхан, ырчынын алдында өзүн алсыз экендигин далилдеп тургандай. Бука ырчынын ыр саптарында тарыхтын өзөгү, адеп-ахлактык проблемалар, философиялык терең ойлор жатат. Сөздүн чыныгы кадыр-баркын, жексурлуктан чыныгы адилеттик жогору тураарын поэтикалык тексттен байкоого болот. Ысымы уламышка айланган бул ырчы жөнүндө башка элдерде да тексттер, күүлөр сакталып калган. Ушул жерде Калыгул Ормон хандын алдында эч кандай коркпостон акыйкат чындыкты айтуусу, Бука ырчыдагы Чыңгызханга карата өлүмдөн баш тартпастан жооп беришин кайталагандай. Бука ырчынын ырчылык касиетинин күчтүүлүгү катаал Чыңгызхандын өзүн солкулдатып, оор психологиялык абалга алып келгендигинде. Ормон хан дагы өзүнүн кеңешчиси Калыгулду өлүм алдында да баалап, ага ишенип, өзүнүн кызы Куланга “Калыгул абама айт, Боронбай кечирим сурады дегин. Ыгы келсе эки элди чабыштырбай тындырсын”³–

деген. Кыргыз ырчылар поэзиясында XIII кылымдарда Кет Бука аттуу улуу акындын, комузчунун жашап өткөндөгүсүнөн кабар берип, анын саптарындагы адеп-ахлактык проблемалар, философиялык тереңдик Калыгул жашаган доорго да өзүнүн таасирин тийгизгендигине толук ишеним бар.

XIV-XV кылым аралыгында же Алтын Ордонун учурунда акыйкаттык, чындык деп Жаныбек хан менен бетме-бет кармашка чыккан Токтогул ырчы жашап өткөн. Жаныбек хандын залымдигин, зордукчулдугун ашкерелеп, тартынбастан мындай дейт:

“Ата түрктүн балдарын,
 Алды алдынан айдадың,
 Түрк баласы калбады.
 Акыретке барганда,
 Чыкпас торго кармалдың”⁴.

Бул ырда терең маани жатат. Токтогул өз доорунда акындык дарамети күчтүү, курч акындардын бири болгон. Акын ушул ырында эле өзү жашаган доордун толук картинасын, замандын көйгөйүн бере алган. Бекеринен акындын аты унутулбай, түрк элдерине атагы чыгып, “булбул” аталбаса керек:

“Жалпы журтка сайраган,
 Булбул элем Токтогул,
 Толубайга жап-жакын,
 Тууган элем Токтогул,
 Топту бузуп туу жыккан,
 Буудан элем Токтогул”⁵.

Бул ырына караганда Токтогул өз мезгилиндеги катаал турмушту ар дайым айтып, бийликтеги адамдардын адилетсиздигин эч коркпостон, тайсалдабай айта билген. Токтогул да, Толубай да Алтын Ордонун доорунда жашап, жакын тууган болуп, каардуу мезгилдин катаалдыгын бирге баштарынан өткөрүшү, көз караштарындагы идеялык биримдик жөнүндө малыматтардын бүгүнкү күндөргө жетиши алардын реалдуу акындар экендигинен эч ким күмөн санабайт болуш керек. Аксак Темирдин жазынан да баш тартпай, анын алдында тизе бүгүп мөгдүрөп калбастан жалтанбай жооп кайтарыптыр:

Амириң күчтүү болсо,
 Жанымды аларың бар,
 Бирок мен жалынбаймын,
 Тагдырга таарынбаймын.
 Астырсаң денем калар,
 Ырларым оттой жанар⁶.

Негизинен замандаштары сыяктуу коңшу элдерде уламыштары, варианттары сакталбаганына караганда, Токтогул акын кыргыз элине таандык. Чыгармачылыгы толугу менен жетпесе да Токтогул ырчынын репертуары өтө кенен. Адамдын ички

² Кебекова Б. Кыргыз-казак фольклордук байланышы. – Фрунзе, Илим: 1982. -169-б.

³ Усенбаев К. Ормон хан. –Б.: 1999. -91-б.

⁴ Кыргыз поэзиясынын антологиясы. –Б.: 2000. -504-б.

⁵ Кыргыз поэзиясынын антологиясы. –Б.: 2000. -504-б.

⁶ Кебекова Б. Кыргыз эл ырчыларынын тарыхынын очерктери. – Бишкек, 2009. -62-б.

сезимдерин козгогон лирика, деспоттук бийликке каршы турган өжөрлүк акындын чыгармаларынын бүгүнкү күнгө жетишине шарт түздү. Токтогулдун да, Толубайдын да оомал-төкмөлүү, “замана” жөнүндөгү ой жүгүртүүлөрүнө барыдан мурда ошол мезгилдеги тарыхый кырдаалдын өзү себепчи болгондугу байкалат. Элдин жашоо-турмушунун оорлошу, коогаландуу учурлардагы адамдардын психологиясындагы өзгөрүүлөр, жакында болуп кетчүдөй сезилген кандайдыр бир тарыхый бурулуштун жакындап келатышы, баштапкы суфий акындардын ырларында кездешкен “замана” идеяларынын өзөгүндөгү нарк-насилди сактабагандык алар үчүн деле маалым болгондой. Байыртадан бери эле акындар экинчи бир акындын чыгармачылыгына таасирленип, чыгармачылыгында алардын идеясын улантып, өз деңгээлдерине жараша жаңы бийиктиктерге көтөрүп келгени белгилүү. Калыгулдун өз тарыхый-шартына ылайык бийлик төбөлдөрүнүн ашкере зулумдугуна, адилетсиздигине карата айткан сын-пикирлери Токтогул акын менен Толубай сынчынын уламыш кептери, санат-насыяттарына жакынболуп, ал үчүн белгисиз нерсе катары эмес, таасирленүүнүн жолу болсо керек. Токтогул ырчы дагы өз мезгилинде Жаныбек хандын ордуна такка отурган Бердибектен калыстык, ырайым күтөт:

Куттуу болсун ханыбыз.
Кумардан чыктык баарыбыз.
Берендигин карматып,
Бердибек болду ханыбыз.
Берен түрктүн балдары,
Тынчыды эми жаныбыз.⁷

деп, анын бийлигин кубаттайт. Калыгул да учурунда Ормон хандан адилеттүүлүктү, калыстыкты талап кылуу менен бирге анын хандык даражасынын сакталып калышына жардамын эч аяган эмес.

Легендарлуу ырчылар деп аталып жүргөн агымдын көрүнүктүү өкүлдөрүнүн бири Асан Кайгы, бир канча түрк элдерине ойчул, акылман катары белгилүү. Негизинен тарыхый мезгилдин белгилүү бир доорунда өмүр сүрүп, чыгармачылыгы коом арасында кеңири тараса да, өмүр таржымалы, жашаган аймагы, окуялары бизге уламыш, айың кеп аркылуу гана жетти. Ар кандай божомол ой жүгүртүүлөр гана айтылып калган. Түрк тилдүү элдердин дээрлик бардыгында Асан Кайгы даанышман, акылдуу, баамчыл, элдин камын ойлоп, терең кайгыга баткан журт адамы катары көрүнөт. Адабиятчы, окумуштуу А.Эркебаев мындай тыянакка келет: “Жанрдык жактан алып караганда, Асан Кайгынын көркөм туундулары санаттар менен термелер катары кабыл алынса, маани-маңызы жагынан аларды тунук акыл-ойдун, чындык менен боор толгоонун философиясы деп айтсак болот”⁸. Адабиятчы туура баамдаган. Чынында эле Асан Кайгынын ырларынын

мазмунун, багытын дагы элдин турмушу, тиричилиги түзөт. Ал жалаң гана адамдар эмес, жан-жаныбарларды, жаратылышты аяп, кайгысын тартат. Окуяларды таамай-так сүрөттөп, көп кырдуу көркөм ой жүгүртө билген. Акындын чыгармачылыгынын башкы өзөгү адам болгондуктан, адамдарды бири-бирине күйүмдүү болууга, боорукер болууга, ынтымакта жашоого чакырат. Асан Кайгы көбүнчө күңгүрөнүп жалгыз олтуруп, бийлик менен социалдык-коомдук түзүлүш жөнүндө жорго сөз менен айткан. Акын түрк тилдүү элдердеги санат-насыят түрүндөгү дидактикалык чыгармаларды жаңы бийиктиктерге көтөрүп, өзүнөн кийинки муундарга үлгү боло алды. Калыгул, Арстанбек, Жеңижок, Токтогулдардын чыгармачылыктарында анын чоң таасири байкалып турат:

Бул дүйнөдө не карып,
Ак калалуу бөз карып,
Айтылбаган сөз карып.
Замандашы болбосо,
Карыя болор тез карып,
Улук адил болбосо,
Убара болот эл карып.⁹

Бул ыр саптар Калыгул ойчулдун санаттарында да, коңшулаш казак элинде да айтылат. Кыргыз адабиятында Асан Кайгыны эл кыялынын туундусу катары кароо көз карашы кеңири болгондуктан, анын көпчүлүк санаттары афоризм, учкул сөздөргө, элдик оозеки чыгармачылыкка сиңип кеткен. Ошондуктан кээ бир учурларда Асан Кайгынын санаттары, Калыгулдун, Жеңижоктун, Токтогулдун авторлугуна ыйгарылып калган учурлар кездешет. Мындай мүчүлүштүктөр жыйнактарды түзүүдөгү текстологиялык иштердин так аткарылбагандыгы. Демек, бул ыр түрмөктөрү Асан Кайгыга таандык экендиги эч кандай күмөн туудурбайт болуш керек. Уюткулуу улуу сөздөр, асыл көрөңгөлөр, философиялык ой-пикирлер Калыгулга таасирин тийгизип, андан үлгү, нуска алгандыгын далилдейт. Негизинен алганда Калыгулдун ойчулдугу, көрөгөчтүгү, калыстыгы, даанышмандыгы, адам жана эл-журтун тагдырын макалдатып сүйлөгөнү, чыгармаларынын идеялык мазмуну Асан Кайгыга үндөш, окшош. Дээрлик кыргыз акындары Асандын ырларынан үлгү алуу менен бирге, өз замандарынын кырдаалына жараша тематикасын кеңитип, коомдук-саясий көз караштарына жараша байытышып, жаңы баскычка көтөрүшкөн. Анын ар бир чыгармасы гуманисттик ой толгоолордун жыйындысы. Адилетүү коомду эңсеп, адам эмес жан-жаныбарларга, курт-кумурскаларга боору ооруган Асан Жаныбек хандын тескери иштерин бетине айткан. Калыгул даанышмандын да Ормон ханга айткандары да ушул таризде.

“Ай кан, мен айтпасам билбейсиң,
Айтканыма көнбөйсүң.

⁷ Кыргыз поэзиясынын антологиясы. – Б.: 2000.-505-б.

⁸ Эркебаев А. Кыргыз адабиятынын аз изилденген барактары. – Бишкек, 2004. -101-б.

⁹ Кыргыз поэзиясынын антологиясы. – Б., 2009.-509-б.

Чабылып жаткан калкың бар,
Кырылган аталар үчүн,
Энелердин кошогу үчүн.
Жакырданган эл үчүн,
Жаныбек аттуу биздин хан.
Сенден жооп талап кыламын”¹⁰.

Тубаса талант даанышмандын турмуштук ар кандай көрүнүштөрүнүн бүгүнкү күндөгү актуалдуулугу өзгөчө. Акылмандын санаттары эл тагдырын, адам тагдырын ойлоодон чыгып, өзү жашаган доорду реалдуу мүнөздөй алгандыгы, өз учурунун проблемасын козгоп, калк муктаждыгын көтөрүп чыккандыгы менен баалуу. Асан Кайгынын моралдык көз карашынын негизин адам эле эмес, жаратылышты сактоонун эрежеси да бар. Бул бүгүнкү күндө эң актуалдуу проблемалардан болгондуктан, ойчулдун чыгармалары өз күчүн, өз таасирин эч качан жоготпойт. Элдин келечеги деп, элдин камын ойлоп жашоосу Калыгул жашаган доор болобу, азыркы доор болобу өз баасын түшүрбөгөн улуу сөз, кийинки муун үчүн калтырып кеткен нуска. Чыныгы талант ээлери өз доорлорунун гана көйгөйлөрүн эмес, келечектин да орчундуу маселелерин козгоого кудуреттери жете алган. Чыгармачылыктары уламыштарга айланган Кет Бука, Токтогул, Асан Кайгы сыяктуу кыргыздын ырчыларынын мурастары толугу менен бизге жетпесе да, өз доорлорунун орчундуу проблемаларынан кеп козгоп, эл эсинен өчпөстөн чыгармалары сакталып калышы Калыгул баштаган акындар чыгармачылыгынын өсүшүнө жол, чыгармачылыгына канат болуп бере алды. Ар бир акын өз доорунун терең ойчулу, көркөм сөздүн чеберлери жана өз доорунун тарыхый-кырдаалын чагылдыруучулары жана жеткирүүчүлөрү. Бизге белгилүү болгондой, XV-XVIII кылымдар аралыгында ырчылар жөнүндө маалыматтарыбыз жокко эсе. Ошол жылдар аралыгында кыргыз элинде ырчылар, акындар чыккан эмес деген сөз эмес. Биринчиден, тарыхый даректерде кыргыздар бул жылдар аралыгында азыркы аймагыбызга бир бүтүн эл

катары отурукташууга чейин ар башка жерлерде Енисей жээктеринде, Тянь-Шанда жашап, бир бүтүн мамлекет түзө алган эмес. Енисей кыргыздары жөнүндө профессор Н.Н.Козмин “Хакастар” деген эмгегинде (1925) мындай дейт: “Енисей кыргыздары ал убакта бир бүтүн мамлекет түзгөн эмес. Төрт башкы хандыгы болгон: Туба хандыгы (Красноярск уездинде жана Енисейдин сол жээгине боюнча Абаканга чейин), Езер хандыгы (Енисейдин сол жээгинен түндүктү карай Батенёво токол тоосуна чейин), Алтыр хандыгы (Езерскиден батышты жана түштүк-батышты карай), Алтысар хандыгы (Езерскиден түндүк жана түндүк-чыгышты карай)”¹¹. Экинчиден, жоокерчилик мезгилде кыргыздардын ар түрдүү кыргынга учурашынын натыйжаларында улуу акындар калк эсинен өчүп, унуткарылса керек. Ал гана эмес XVIII-XIX кылымдар аралыгында жашаган акындарыбыз жөнүндөгү маалыматтар деле толук эмес. 40-жылдардан башталган “заманчыл” акындар деген идеология, изилдөө иштерин бир кыйла солгундатып, үзгүлтүккө учуратты. XIX кылымда реалдуу өмүр баяны, чыгармачылык багыты менен белгилүү Калыгул Бай уулунун жана анын жолун улантуучулардын да тарыхта өзүлөрүнүн орду бар. Калыгул “замана” агымынын алгачкы өкүлү гана эмес, өзүнө чейинки жашап өткөн ырчылардын, чечендердин, даанышмандардын улуу сөздөрүн, акылман кептерин, каада-салтын, үрп-адатын жеткирүүдө жана эң негизгиси тарыхыбыздагы улут катары ордубузду сактап калууда бийик деңгээлде турарын билишибиз зарыл.

Адабияттар:

1. Эркебаев А. Кыргыз адабиятынын аз изилденген барактары. –Б., 2004.
2. Кебекова Б. Кыргыз-казак фольклордук байланышы. –Ф., Илим: 1999.
3. Усенбаев К. Ормон хан. –Б.: 1999.
4. Кыргыз поэзиясынын антологиясы. –Б.: 2000.
5. Кыргыз адабиятынын тарыхы. 5т. –Б.: 2012.
6. Кебекова Б. Кыргыз эл ырчыларынын тарыхынын очерктери. –Б.: 2009.

¹ Кыргыз адабиятынын тарыхы. 5т. –Б.: 2012. -43-б.

¹¹ Бартольд В.В. Кыргыз жана Кыргызтан тарыхы б-ча тандалма эмгектер. –Б.: Айбек фирмасы, 1997, 51-б.

Рецензент: филол.илим. доктору Акматалиев А.